

DOI: <https://doi.org/10.15407/nte2022.01>

БОНДАРЕНКО ГАЛИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

BONDARENKO HALYNA

a PH.D. in History, a chief research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of the NASU M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology

Бібліографічний опис:

Бондаренко, Г. (2022) Нові аспекти релігійного життя в Україні в умовах соціальних викликів ХХІ століття. *Народна творчість та етнологія*, 1 (393), 9–17.

Bondarenko, H. (2022) New Aspects of Religious Life in Ukraine in the Conditions of the Social Challenges of the 21st Century. *Folk Art and Ethnology*, 1 (393), 9–17.

НОВІ АСПЕКТИ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ ХХІ СТОЛІТТЯ

Анотація / Abstract

У статті аналізуються зміни в релігійному житті українського суспільства у ХХІ ст. Проблеми трансформації церковно-державних взаємин, значення релігійно-культурної спадщини, конфесійного різноманіття та релігійного впливу на соціум залишаються актуальними не лише в Україні, але й у Європі загалом. Особливістю українського релігійного життя досліджуваного періоду є його деномінаційна різноманітність, застережена законодавчо. Зафіксований дослідниками зв'язок між релігійною належністю та національною ідентичністю в українському суспільстві простежується не лише у православному середовищі, але й на прикладі католицьких, ісламських, іудейських релігійних спільнот.

Переломним моментом у діяльності церковних організацій стала Революція гідності. «Молитовні Майдани», що проводились у цей час у різних містах України, мали екуменічний характер. З'явився і став загальноживим термін «теологія Майдану» (впровадив богослов Кирило Говорун), що засвідчив необхідність розгортання діяльності церков у напрямку діалогу із суспільством. Громадянська позиція церковного керівництва та соціальна доктрина церкви зазнала суттєвих змін внаслідок військових подій на Сході України. В умовах загрози втрати державної безпеки відбулося міжконфесійне об'єднання релігійних громад, вірян на засадах патріотизму. Через втрату територій, міграційні процеси змінився й релігійний ландшафт у країні: на окупованих територіях зменшилася кількість протестантських, мусульманських общин. В умовах війни громадами різних конфесій здійснюється гуманітарна допомога пораненим, вимушеним переселенцям, мешканцям т. зв. сірої зони. Поширилося та законодавчо устаткувалося військове капеланство. Отримання у 2018 році Томосу й утворення Православної церкви України стало подією геополітичного значення, що була оцінена суспільною думкою як акт відновлення справедливості, повернення українській церкві її історичної спадщини.

Пандемія Covid-19 внесла свої корективи в перебіг релігійного життя в країні, впливаючи і на рівень побутової релігійності населення, і на суспільну стабільність загалом. У цей час зросла роль цифрових технологій у діяльності церков. Віртуальні літургії та молебні, що мають сотні тисяч переглядів, особливо у святкові дні, дискусії в соціальних мережах щодо щеплення, конфесійної належності, відеозвернення релігійних лідерів до пастви у зв'язку з ключовими суспільними подіями засвідчують інтерес населення до церковних питань, важливість релігійного чинника в сучасному українському соціумі.

Ключові слова: релігійність, конфесійна ідентичність, соціальна діяльність церкви, цифрова релігія.

The changes in religious life of Ukrainian society of the 21st century are analysed in the article. Problems of church-state relations transformation, significance of religious-cultural heritage, confessional diversity and religious influence on society remain relevant not only in Ukraine, but in Europe as a whole. The peculiarity of Ukrainian religious life of the time period studied consists in its denominational diversity provided by law. Connection between religious affiliation and national identity in Ukrainian society, documented by researchers, is not only found in Orthodox midst, but also in Catholic, Islamic and Jewish religious communities.

The Revolution of Dignity has become a turning point in the activity of church organizations. Many *Prayerful Maidans*, held during that time in various Ukrainian cities, are ecumenical in nature. The concept of *Maidan theology* has appeared and become widely used. It is introduced by the theologian Kyrylo Hovorun. This process has confirmed the necessity for church to start work in the direction of dialogue with society. Civic attitude of church leaders and social doctrine of the church have experienced significant changes because of military events in the Eastern Ukraine. Interconfessional consolidation of religious communities and believers on the principles of patriotism has taken place in the conditions of threat of the state security loss. The religious landscape of the country has been changed because of the territories loss and migration processes: a number of Protestant and Muslim communities is decreased on the occupied territories. The representatives of various denominations provide humanitarian aid to the wounded, displaced persons and the residents of the so-called Grey Zone. Military chaplaincy has become widespread and established by law. Receiving of the Tomos in 2018 and creation of the Orthodox Church of Ukraine has become a significant geopolitical event, assessed by the public opinion as an act of justice restoring, restitution of its historical heritage to Ukrainian church.

Covid-19 pandemia has corrected the development of the country's religious life, influencing both the level of common religiosity of the population and social stability in general. The significance of digital technologies in churches' activity has increased during this time. Virtual liturgies and public prayers have hundreds of thousands of views (especially on holidays), social media vaccine discussions, video addresses of religious leaders to the flock in connection with key social events testify the population interest in church issues and importance of the religious factor in modern Ukrainian society.

Keywords: religiosity, confessional identity, social activities of the church, digital religion.

Проникнення релігії в соціальний та політичний простори країн світу, на думку дослідників, стає дедалі більш відчутним і є прикметною ознакою часу. Цей процес, названий французьким дослідником релігії Жілем Кепелем (Gilles Kerel) «la revanche de Dieu» – «реваншем Бога», активізувався з 1970-х років і з роками лише посилюється. Значимість релігійного чинника в сучасному українському суспільстві засвідчується соціологічними опитуваннями, науковими дослідженнями. Рівень довіри українців до церкви складає 60 %, більше довіри мають лише волонтери (82 %) та Збройні сили України (71 %) (соціологічні опитування фонду «Демократичні ініціативи», грудень 2020 р.) [2]. На думку американської

дослідниці політичних аспектів релігії Ані Саркісян (Ani Sarkissian), розпад СРСР і комуністичної системи в країнах Центральної та Східної Європи мав призвести до відновлення релігійності й виникнення релігійного плюралізму, натомість у більшості із цих країн «релігійні відносини відображають минулі сторіччя, коли традиційні етнічні церкви домінували в ландшафті», а «релігійні меншини часто сприймаються як загроза “традиційним” релігіям і національній культурі» [14].

Україна єдина з країн пострадянського простору вийшла за рамки традиційної моноконфесійності, свобода релігійного вибору населення закріплена законодавчо. Відомий соціолог релігії Хосе Казанова

в інтерв'ю одному з українських видань стверджує, що «Україна – єдина країна в Європі з системою рівних релігій. Схожа структура церков і такі ж історичні причини існують і в США» [6]. Соціополітичний розвиток українського суспільства у ХХІ ст. та зумовлені ним виклики призвели до суттєвих змін у діяльності релігійних інституцій. У цій розвідці йтиметься про Революцію гідності, російську військову інтервенцію, епідемію Covid-19 та спричинені ними наслідки в релігійному житті.

Військові події на Сході України та викликана ними гуманітарна криза змінили конфесійну ситуацію в країні, вектор соціальної діяльності церков. Проблеми внутрішньо переміщених осіб (1,5 млн), участь духовенства в бойових діях, допомога пораненим та ветеранам з посттравматичним синдромом – ці нагальні виклики були по-різному сприйняті й переосмислені релігійними організаціями. Досвід цієї діяльності одразу ж отримав наукове висвітлення й трактування. Розгорнутий аналіз діяльності релігійних інституцій під час Революції гідності та у військовий час подано в публікації Лариси Якубової, у якій ця діяльність розглядається в контексті націєтворчих процесів [10]. Видання «Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка, (Київ : Самміт-Книга, 2014. 654 с.)», за редакцією Л. Филипович та О. Гаркуші, стосується питань функціонування релігії в час Майдану й після нього та містить оригінальні свідчення очевидців, тогочасні документи, що стосуються ролі церков та експертні оцінки. З розвитком інституту капеланства з'явилася низка публікацій, присвячених діяльності капеланів у рядах Збройних сил України [3]. У книзі Михайла Якубовича йдеться про участь українських і зарубіжних мусульман у захисті державного суверенітету України на Сході, роль ісламських капеланів [11]. Джерельною базою наших студій

стали результати власних включених спостережень, дані моніторингу інтернет-ресурсів: спеціалізованих форумів з релігійної тематики, сторінок духовенства в соціальних мережах, релігійної преси.

Усі, кому довелося бути на Майдані, пам'ятають молитовні намети, а також спільні міжконфесійні молитви, що здійснювались зі сцени. З 2013 року священники різних конфесій ставали живим щитом між силовиками та протестувальниками, щоб не допустити насилля. Символічно знаковою подією Революції гідності стало скликання киян на Майдан, аби зупинити чергову спробу його розгону. У ніч на 11 грудня 2013 року дзвонар Свято-Михайлівського монастиря Іван Сидор будив Київ дзвонами, уперше після татаро-монгольської навали 1240 року. З перших днів Революції гідності в київських храмах протестувальники могли отримати теплі речі, медикаменти, продукти харчування, які передавали для них кияни та віряни з інших регіонів країни. Через сторінки Євромайдану в мережі «Фейсбук» ініціювалась спільна 15-хвилинна молитва на всіх майданах України. З 4 березня 2014 року постійно діяв молитовний майдан у Донецьку. За свідченням його учасників, одним з останніх його покинув один із мусульманських лідерів України Саїд Ісмаїлов. З початком силового сценарію в розвитку подій на Майдані представники духовенства, що були тут, відзначали збільшення кількості звертань стосовно сповіді, причастя. Отець Омелян Білик згадував: «Мені ніколи не доводилось за одну ніч сповідати стільки людей, як на Майдані. Це були різні люди з різних областей України: і з Донецька, і з Луганська, і з Криму, з Миколаєва, із Житомира, зі Львова, з усієї України. Сповідалися люди, і я ні в кому не бачив страху. Сповідалися, бо не знали, чи до ранку доживуть» [4, с. 53–54]. Учасники Майдану відзначали релігійні свята: Різдво, Водохреща, яке за перебігом

подій 2014 року увійшло в історію під назвою “Вогняного Водохреща”. Очевидці засвідчують відсутність молитовних наметів, духовенства та спільних молитов серед прихильників влади – у середовищі Антимайдану.

Позиція церков щодо Революції гідності та російської інтервенції на Сході країни увиразнила їх ставлення до державної цілісності, демократичних свобод, обумовивши таким чином певну цивілізаційну ідентичність. Наслідком цих подій стало виникнення терміна «богослів’я Майдану», впроваджене відомим богословом Кирилом Говоруном, що став широковживаним у ЗМІ. На його думку, «історично Церква як на християнському сході так і на християнському заході – ще до їх розділення – мала здебільшого двовимірні стосунки з тим, що тепер називається публічно-політичною сферою. Лише відносно недавно церкви почали усвідомлювати що цієї двовимірності недостатньо, тому що є ще один потужний вимір, який став самодостатнім у стосунках із державою – суспільство. Це усвідомлення змушує церкви переходити від двовимірних стосунків “Церква-держава” до тривимірних “Церква-держава – суспільство” або навіть в іншому порядку “Церква – суспільство – держава”, де держава відходить на третій план» [1].

Громадянська позиція та соціальна діяльність релігійних інституцій у ці ключові для країни моменти вплинула на світогляд вірян, що себе з ними співвідносили. Найбільш соціально та морально вразливою виявилася позиція прихильників Православної церкви Московського патріархату, керівництвом та духовенством якої поширювались ідеї «руського міра», підтримується ідея про громадянську війну в Україні. Їх віряни патріотичного спрямування, що вважали Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП) «розкольникською», «безблагодатною»,

опинилися перед складним вибором. За нашими спостереженнями, якась частина з них перейшла до громад Української автокефальної церкви, Української православної церкви Київського патріархату, лишилися також і зневірені, що вийшли із церковного спілкування. До УПЦ КП впродовж 2014–2016 років перейшла також певна кількість духовенства цієї інституції.

На думку дослідників релігійності, за час 2013–2015 років протестанти в Україні стали саме українськими протестантами. Про це говорять і релігійні лідери цього руху: «Донедавна протестанти в Україні були відчуженими від суспільства, національних традицій, суспільних запитів та злободенних питань. Однак після Майдану протестанти стали “українськими протестантами”. Несподівано для себе протестанти відкрили практичний екуменізм, тобто християнську єдність в екстремальних умовах – на території конфлікту, а не богословського кабінету чи храму» [9]. Зміцнився також суспільний авторитет мусульманських релігійних спільнот, що засвідчили своє партнерство в боротьбі за демократичні зміни.

Одним із наслідків кризових подій, що відбулися й відбуваються у країні, стало міжконфесійне єднання та співпраця на рівні керівництва й вірян різних церков. Особливо це проявляється в умовах військової обстановки. За час війни зміцнився й розвинувся інститут військового капеланства. Служіння священників у військових частинах здійснювалось і раніше, в основному духовенством московського патріархату. З розгортанням військових дій Росії на Сході України через випадки колаборації їх доступ у район бойових дій став обмеженим. Сьогодні душпастирською діяльністю в лавах ЗСУ займаються за різними даними від 102 до 130 капеланів (тих, з якими підписано договір про співпрацю), переважну більшість яких

складають священники Православної церкви України, є священники греко-католики, протестанти, римо-католики, капелани-імами. Проект Закону України «Про Військове капеланство» від 23.04.2019 № 10244 вступить в дію з 1 липня 2022 року. За свідченням капеланів, на війні не існує міжконфесійних протиріч, і духовна допомога надається потребуючому її незалежно від його релігійної належності. Так само в християнських обрядах та святах (освяченні води, святкуванні Різдва, Великодня) беруть участь язичники, представники інших конфесій. Багато капеланів ведуть свої сторінки в соцмережах (у Фейсбукі – Костянтин Холодов, Сергій Дмитрієв, Мурад Путілов, Геннадій Мохненко, Дмитро Поворотний та ін.); маючи тисячі підписників, діляться з ними інформацією з переднього краю.

Соціальна діяльність релігійних організацій стосується також різних проблем соціально незахищених верств населення (надання гуманітарної допомоги сиротинцям, вимушеним переселенцям, піклування про поранених у госпіталях, організація відпочинку дітей-сиріт, турбота про бездомних, соціально-психологічної реабілітації ветеранів війни, нарко- та алкоголезалежних осіб, духовної опіки громадян у виправних закладах). Сферою благодійності займаються відповідні департаменти при церквах, що працюють з міжнародними партнерами, шукають гранти для розвитку актуальних програм з охорони дитинства, жінок, що страждають від насилля тощо.

Попри розмаїту релігійну палітру, в сучасній Україні серед зареєстрованих більше ніж 37 тис. релігійних організацій домінують християнські інституції, зокрема православні. За результатами опитування центру Разумкова, у 2020 році найчастіше громадяни України відносили себе до вірян Православної церкви України – 34 %, Української православної церкви (Московського патріархату)

(УПЦ МП) – 13,8 %; Української греко-католицької церкви – 8,2 %, протестантських та євангелічних церков – 0,7 %, римо-католицької церкви – 0,4 %, інших релігій та конфесій – 0,6 %. Значна частина опитаних (27,6 %) зазначали, що вважають себе православними, але не відносять до якоїсь церкви. 8,8 % не відносять себе до жодної з конфесій, а ще 5,6 % визначили себе як невіруючих [5]. Згідно з дослідженнями «Релігійні переконання та національна приналежність у країнах Центральної та Східної Європи», проведеними незалежним науковим центром Pew Research Center у 2017 році, «у країнах, де православні християни складають більшість, до 70 %, вважається що важливо бути православним, щоб по-справжньому розділяти національну ідентичність країни. Крім того, люди, що там проживають, схильні вважати свою культуру “вищою за інших” <...> і пишатися своєю національною ідентичністю». Як приклади таких країн, наводять Росію, Грецію, Вірменію [13]. В Україні належність до православ'я не є визначальною в процесі національної ідентифікації. Скоріше навпаки – домінування російської православної церкви на теренах країни цим процесам заважало. Тому об'єднання УПЦ КП, Української автокефальної церкви, 2 єпископів УПЦ МП, створення таким чином Православної церкви України і надання Вселенським патріархом її Томосу на автокефалію (15 грудня 2018 р.) громадською думкою було розцінене як акт історичної справедливості, новий етап у розвитку національної церкви. У соціальних мережах своє вдовolenня фактом надання Томосу висловлювали також люди, що не вважають себе віруючими. У їх сприйнятті це було проявом підтримки України з боку міжнародної християнської спільноти, символічним долученням до культурно-

історичної спадщини народу, предків. Про Томос були одразу ж складені колядки, що виконувались після оголошення про його надання. Варто зауважити, що ця подія суттєво вплинула на ситуацію у вселенському православ'ї, спричинивши загострення стосунків у його середовищі через неприйняття ситуації російською церквою. З часу отримання Томосу до ПЦУ перейшло понад 700 парафій УПЦ МП, перехід часто ускладнюється проблемами зі збереженням у власності громади культової споруди. Стосовно кореляції конфесійної та національної ідентичності у представників інших конфесій, то частково її можна простежити серед польського населення католицького віросповідання, угорців-реформатів, у релігійних іудейських та мусульманських громадах.

Анексія Росією Криму, частини територій Донецької та Луганської областей змінила релігійний ландшафт країни, відчутно позначившись на конфігурації ісламу, протестантських об'єднань у національному релігійному просторі. Переслідування за релігійною ознакою, захоплення храмів, молитовних будинків, що мали та мають місце на тимчасово окупованих землях, призвели до скорочення кількості протестантських громад, перехід їх у підпілля, відтік вірян, релігійних діячів в інші регіони країни. Якщо у внутрішньорелігійному житті в Україні в цей період намітилася тенденція до міжконфесійного порозуміння та співпраці, то через різні політичні погляди на події в Україні здебільшого припинене спілкування з християнськими організаціями в Росії. Виняток складають громади УПЦ МП, яка, попри державний закон про перейменування назви релігійних організацій, чий центр перебуває у країні-агресорі, не здійснює переєстрації за новою назвою і підтримує ділові контакти, паломницьку діяльність до Росії.

В умовах цифровізації суспільства питання функціонування релігії в ньому набуває нових аспектів і потребує окремого дослідження. Терміни «цифрова релігія», «мережева релігія» вже узвичаєні в зарубіжних культурно-антропологічних, етнографічних дослідженнях. Автори статей з означеної проблематики висловлюють думку, що релігія в Інтернеті може змінити побутуючі релігійні практики, продукуючи їх гібридні варіанти, у яких практикуючі поєднують релігійні ритуали, вербальні тексти, ідеї та артефакти з різних традицій або їх інтерпретацій, навіть тих, які раніше не вважались релігійними [12]. Сучасні релігійні деномінації в Україні (як традиційні, так і новітні) достатньо добре представлені в Інтернеті. Власні сайти, сторінки в різних соціальних мережах, електронні видання мають різні релігійні течії, окремі храми і священники, існують спеціалізовані видання та фільмотеки релігійного характеру. Для задоволення релігійних потреб вірян провадяться онлайн-молебни і літургії, розміщені в мережі духовні піснеспіви, акафісти та канони, аудіо- та відеочитання Біблії та Псалтиря. Зросла кількість ресурсів з релігійної освіти, збільшується кількість представників духовенства, людей, перейнятих ідеями релігійного характеру, що знайшли в соцмережах своє місійне поле. Інформація на офіційних сайтах релігійних деномінацій подається переважно українською мовою. В українському сегменті Тік Ток, Інстаграм, Фейсбук, на Ютуб-каналах храмів та монастирів поширена практика онлайн-замовлення церковних треб за певну винагороду. Розмірковуючи над побаченим на зібранні Центру «Відродження», журналіст Євген Осієвський зазначає, що «віряни складають окрему спільноту, об'єднану не лише загальною організаційною

структурою, а й спільними практиками викликання екстазу, верифікації чудес, відтворення церковної ієрархії та монетизації Божественного. «Фейсбук-молебень» є настільки ж симптоматичним для сьогодення, як і старозавітний символ яблука на корпусі останньої моделі «айфона» [7]. Ще одним аспектом сучасної цифрової релігійності є діяльність екстрасенсів, магів, козаків-характерників, волхвів, що акцентують увагу на архаїчності, спадковості отриманих ними «одвічних знань», які вони намагаються монетизувати за допомогою інформаційних технологій. Часткова цифровізація сприяла адаптації релігійних громад України до умов пандемії коронавірусу, що істотно вплинула на світову спільноту в цілому. Обмеження діяльності церков, вимоги щодо дотримання правил безпеки спонукали до пошуку змін у традиційному перебігу служб, заміни причастя вірян з однієї ложки на причастя з одноразового посуду, заміна індивідуальної сповіді колективною, проведення богослужінь на відкритому повітрі в теплі пори року тощо. «Трендом сьогодення є «прискорена дигіталізація» – спілкування церков з вірянами та останніх між собою шляхом онлайн-технологій, що, безумовно, спонукатиме в подальшому до переосмислення релігійними організаціями звичних, традиційних форм духовно-культової діяльності» [8]. Перша хвиля коронавірусу в Україні та пов'язані з ним заборони на колективні великодні богослужіння, громадські поминання на кладовищах, викликали хвилю спротиву серед вірян та духовенства, особливо серед священства УПЦ МП. Захворювання ченців Києво-Печерської лаври на Covid-19, заклики настоятеля Лаври нехтувати заборонами призвели до закриття монастиря на карантин і значної кількості захворювань серед літніх вірян, що викликало обурення у ЗМІ. Серед

прихожан цієї ж номінації зафіксовані випадки масового переходу з одного з київських храмів, у якому причастя здійснювалось відповідно до санітарних епідемічних норм, до храму, у якому їх не дотримувались, але при цьому «не порушувалась традиція». Так само в цьому середовищі нами зафіксовано багато наративів про щеплення від вірусу як засіб поставити на тіло людини «диявольську мітку», «число звіра».

Загострення геополітичної ситуації у зв'язку з можливим наступом російської армії на територію України, небезпека повномасштабної війни ще раз об'єднали релігійні інституції в Україні. Із закликом до російської влади та армії припинити війну виступили лідери багатьох релігійних номінацій, духовенство. З кінця минулого року діє Всеукраїнський молитовний Майдан, закликаючи всіх до молитви за мир, його сторінка є і на Фейсбуці. Соціальні виклики останнього десятиліття (2013–2022) стали часом важких випробувань для українського народу. У час небезпеки для власного життя, життя країни народна традиція колективної молитви про мир і захист ворогів стала загальнонаціональною традицією, отримавши назву «молитовний Майдан». Переорієнтація українських релігійних громад на запити суспільства підвищила їх авторитет та соціальну значимість, сприяла міжконфесійному об'єднанню та партнерству у вирішенні гуманітарних проблем, породжених війною. Зміни релігійного ландшафту країни через військову інтервенцію не порушили міжрелігійного діалогу та притаманних країні демократичних засад розвитку, правових гарантій свободи віросповідання. Прискорення процесів національної консолідації під впливом зовнішніх чинників актуалізувало питання особистої конфесійної ідентичності, сприяло частковій секуляризації суспільства.

Джерела та література

1. Говорун К. Про Майдан. Часопис Ї: дискусія. URL : http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/2013/Govorun_Pro_Majdan.htm (дата звернення 4 січня 2021 р.).
2. Державні та соціальні інститути: кому українці довіряють, а кому ні? *Фонд Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва*. 19 березня 2021 р. URL : <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni> (дата звернення 27 січня 2022).
3. Калениченко Т., Коханчук Р. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів. URL : https://risu.org.ua/php_uploads/files/articles, 2016 (дата звернення 30 січня 2022 р.).
4. Капелани. На службі Богу і Україні. Київ : ФОП Гончарук А. Б., 2019. 424 с.
5. Конфесійна та церковна належність громадян України (січень 2020 р. соціологія. *Разумков центр*. URL : <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r> (дата звернення 10 січня 2022 р.).
6. Котляр А. Хосе Казанова: «Я не верю в нації, но верю в силу духа українцев». *Релігія в Україні*. 21.05.2015. URL : https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/29165-xose-kazanova-ya-ne-veryu-v-nacii-no-veryu-v-silu-duxa-ukraincev.html (дата звернення 16 лютого 2022 р.).
7. Осієвський Є. Дари Святого Духа: репортаж із молитви Духовного центру «Відродження». *Спільне*. URL : <https://commons.com.ua/uk/vidrozhennya-muntian/> 03.10.2017. (дата звернення 11 лютого 2022 р.).
8. Токман В. В. Релігійні організації в умовах пандемії Covid-19. Інформаційно-аналітичний матеріал. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL : <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/relegiyni-organizatsii-covid.pdf> (дата звернення 16 лютого 2022 р.).
9. Черенков М. На Майдані протестанти побачили своє місійне поле. *Духовність*. URL : <https://dukhovnist.in.ua/uk/nevydumi-peremohy/1003-na-majdani-protestanti-pobachili-svoe-misijne-pole-mikhajlo-cherenkov> (дата звернення 17 лютого 2022 р.).
10. Якубова Л. Суспільство на війні процеси націєтворення. *Historians*. 24 May 2017. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2198-larisa-yakubova-suspilstvo-na-vijni-problemi-natsietvorenniya-chastina-1> (дата звернення 16 лютого 2022 р.).
11. Якубович М. Від Майдану до АТО: українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи (2013–2016). URL : ММ Якубович - 2017 – Nilan.
12. Campbell Heidi. Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society. *Journal of the American Academy of Religion* 80(1): 64–93 March 2012 DOI:10.2307/41348770 (дата звернення 16 лютого 2022 р.).
13. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. May 10, 2017. *Pew Research Center*. URL : <https://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe> (дата звернення 15 грудня 2021 р.).
14. Ani. Religious Reestablishment in Post-Communist Politics. *Journal of Church and State*. Volume 51, Issue 3, Summer 2009, Pages 472–501. URL : <https://doi.org/10.1093/jcs/csp096> (дата звернення 13 січня 2022 р.).

References

1. HOVORUN, Kyrylo. About Maidan. *Edition Yi: Discussion* [online]. Available from: http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/2013/Govorun_Pro_Majdan.htm [viewed January, 4 2022] [in Ukrainian].
2. ANON. State and Social Institutions: Who do Ukrainians Trust and Who don't? *Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Fund*. March, 19 2021 [online]. Available from: <https://dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni> [viewed January, 27 2022] [in Ukrainian].
3. KALENYCHENKO, Tetiana, KOKHANCHUK, Ruslan. *To be Side by Side. Principles of Military Chaplaincy for the Militaries and Volunteers* [online]. Available from: https://risu.org.ua/php_uploads/files/articles, 2016 [viewed January, 30 2022] [in Ukrainian].
4. KOVTUNOVYCH, Tetiana, PRYVALKO, Tetiana compilers. *Chaplains. Serving to God and Ukraine*. Kyiv: PPE Honcharuk A. B., 2019, 424 pp. [in Ukrainian].
5. ANON. Confessional and Ecclesiastical Affiliation of the Citizens of Ukraine. January, 2020. *Sociology. Razumkov Center* [online]. Available from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/konfesiina-ta-tserkovna-nalezhnist-gromadian-ukrainy-sichen-2020r> [viewed January, 10 2022] [in Ukrainian].
6. KOTLIAR, Alla. Hose Kazanova: "I do not Believe in Nations, but I Believe in Ukrainians' Power of Spirit". *Religion in Ukraine*. May, 21 2015 [online]. Available from: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/29165-xose-kazanova-ya-ne-veryu-v-nacii-no-veryu-v-silu-duxa-ukraincev.html [viewed February, 16 2022] [in Ukrainian].

7. OSIYEVSKYI, Yevhen. Gifts of the Holy Spirit: Report from the Prayer of the Spiritual Center Revival. *Spil'ne TV*. October, 3 2017 [online]. Available from: <https://commons.com.ua/uk/vidrozhennya-muntian/> [viewed February, 11 2022] [in Ukrainian].
8. TOKMAN, Volodymyr. Religious Organizations Under Covid-19 Pandemia. Informational and Analytical Materials. *National Institute of Strategic Researches* [online]. Available from: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-04/relegiyni-organizatsii-covid.pdf> [viewed February, 16 2022] [in Ukrainian].
9. CHERENKOV, Mykhailo. The Protestants Have Seen Their Mission Field on Maidan. *Spirituality* [online]. Available from: <https://dukhovnist.in.ua/uk/nevydymy-peremohy/1003-na-majdani-protestanti-pobachili-svoe-misijne-pole-mikhajlo-cherenkov> [viewed February, 17 2022] [in Ukrainian].
10. YAKUBOVA, Larysa. Society at War: Problems of Nation Creation. Part 1. Available from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2198-larisa-yakubova-suspilstvo-na-vijni-problemi-natsietvorennya-chastina-1> [viewed February, 16 2022] [in Ukrainian].
11. YAKUBOVYCH, Mykhailo. *From Maidan to ATO: Ukrainian Muslims Under Military and Political Crises (2013-2016)*. Vinnytsia: Nilan, 2017, 156 pp. [in Ukrainian].
12. CAMPBELL, Heidi. Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society. *Journal of the American Academy of Religion* 80(1):64-93 March 2012 [online]. Available from: DOI:10.2307/41348770, pp. 1–30 [viewed February, 16 2022] [in English].
13. ANON. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe. *Pew Research Center*. May 10, 2017 [online]. Available from: <https://www.pewforum.org/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe> [viewed January, 15 2021] [in English].
14. SARKISSIAN, Ani. Religious Reestablishment in Post-Communist Politics. *Journal of Church and State*. Summer 2009, vol. 51, iss. 3, pp. 472–501 [online]. Available from: <https://doi.org/10.1093/jcs/csp096> [viewed January, 13 2022] [in English].